

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԻ
ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔԱՅԻՆ ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ԵՒ ՏԻՊԵՐԻ
ԾԱԳՄԱՆ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ
ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԻ
ՌԻՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ**

*Յօդուածովւմ աշխարհաճանաչման խորհրդաբանական ընկա-
լումների տեսանկիւնից վերահաստատուում է Հայր Գաբրիէլ Վ.
Նահապետեանի տեսակէտը, առ այն, որ հայկական միջնադարեան
պաշտամունքային կառոյցի գմբէթը իր թմբուկ վեղարով, զուտ
հայկական երեսոյթ է: Կարեւորուում է նաեւ Ս. Ղազարի Մխիթա-
րեան միաբանների դերը հայոց պատմութեան, հայի ինքնութեան,
մշակոյթի եւ մասնաւորապէս ճարտարապետութեան ուսումնասի-
րութեան գործում:*

Միտքը երբեք յօժար չէ հրաժարուել
իմանալ այն, ինչ որ կարող է
իմանալ իր նախնիների եւ հին
հայրերի գիտեցածից:¹

*Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցի (եկե-
ղեցի, տաճար, մատուռ եւ այլն) ճարտարապետութիւնը ստեղ-
ծուել է քրիստոնէական հաւատքի կողմից ընդունելի եւ դրանով
պայմանաւորուած որոշակի պայմանների արդիւնքով: Ըստ Հայր
Ղեւոնդ Ալիշանի «... այնպէս, ինչպէս կառոյցն է դիտուում հիմքի
վրայ հաստատուած, կրօնը հիմքն է, հաւատքը՝ կառոյցը»²: Ըստ
այդմ հայկական քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցը՝ եկե-*

1 Ա.Լ.ԻՇԱՆ Է. Ղ., *Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը*, Երեւան
2002, 9:

2 Անդ, 11:

ղեցին (Աստծոյ երկրային տունը) իր միասրահ, եռասրահ, կենտրոնազմբէթ եւ այլ տարատեսակներով, ունի մի շարք, բոլոր տիպ-տեսակների համար պարտադիր յօրինուածքային բաղադրամասեր: Դրանց շարքում հիմնականներն են՝ եկեղեցու (տաճարի) աւագ խորանի դէպի արեւելք կողմնորոշումը, չորս սիւների վրայ յենուած գմբէթը իր թմբուկ վեղարով, «հայկական» խորշերը, հարթաքանդակային եւ զարդանախշային յաւելումները, ինչպէս կառոյցի ներքին, այնպէս էլ արտաքին յարդարանքում եւ այլն:

Պաշտամունքային կառոյցների յարդարանքում եւ ընդհանուր յօրինուածքում յաճախ հանդիպող բուսական (խաղողի, նր-ռան), կենդանական (արծուի, ցուլի, առիւծի), երկրաչափական (յաւերթուլթեան նշանի, կեռխաչի, խաչի, շրջանակի, քառանկեան, եռանկեան) եւ այլ պատկերները խորին խորհուրդներ ունեն:

Այս պատկերները յատուկ եւ բնորոշ են ոչ միայն հայ քրիստոնէական, այլ նաեւ մինչքրիստոնէական, հեթանոսական մշակոյթի³:

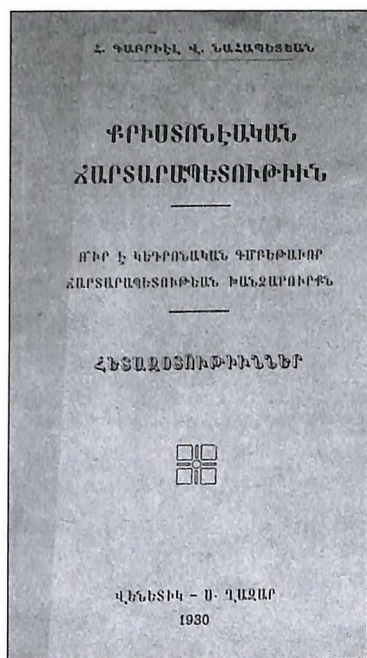
Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (նկ. 1) մեկնաբանելով բնապաշտութեան մասին մեր նախնիների պատկերացումները, առանձնացնելով լեռների եւ քարերի, կրակի, ջրի, օդեղէն նիւթերի եւ երեւոյթների, բուսեղէնների եւ ծառապաշտութեան վերաբերեալ մեր նախահայրերի գիտելիքները, դրանց աւելացնելով արեգակի, լոյսի, աստղերի, եղանակի, կենդանիների, չաստուածների, հանդերձեալ կեանքի եւ այլնի հնագոյն մեկնութիւնները, փաստօրէն ներկայացնում է կեանքի, հաւատքի, դաւանանքի հնագոյն ձեւերն ու տեսակները, բնոյթն ու էութիւնը: Տրամաբանական է, որ դրանք իրենց ազդեցութիւնն ու թելադրանքը պիտի ունենային մինչքրիստոնէական հայկական ճարտարապետութեան եւ յատկապէս պաշտամունքային կառոյցի վրայ: Ալիշանը չի ներկայացնում հնագոյն հաւատքի եւ կրօնի բազմազան տարրերի երկարչափական պատկերները: Սակայն դրանք տեսանելի են հայկական լեռնաշխարհի հնագոյն մշակութային ամենատարբեր շերտերում (ժայռապատկերներ, խեցեղէն, կիրառական արուեստի գործեր, ճարտարապետական կառոյցներ եւ այլն):

3 ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Ա., (ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱՋՈՒՆ), *Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ մարտարապետութիւնում*, Երեւան 2005, 106 աղիւսակը:

Նկար 1.

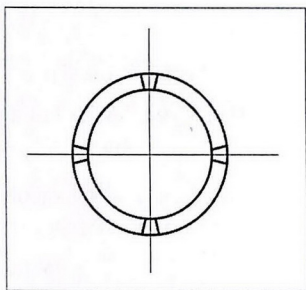
Ա.Լ.ԻՇԱՆ Հ. Ղ., Հին հաւատք կամ
հեթանոսական կրօնի հայոց, Ս. Ղազար,
Վենետիկ 1895:

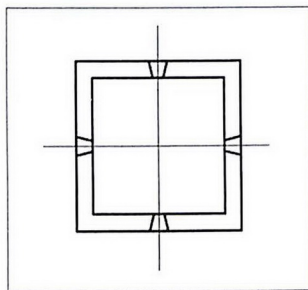
Նկար 2.

ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Հ. Գ., Քրիստոնեական
նարարարացտութիւն, ՈՒՐ Է
կեդրոնական գմբեքաւոր
նարարարացտութեան խանգարում,
հետազոտութիւններ, Ս. Ղազար,
Վենետիկ 1930:

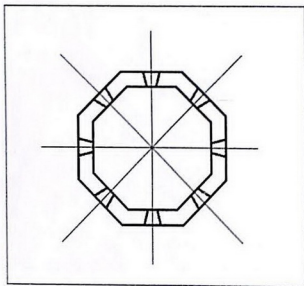
Եթէ Ալիշան Հայոց հին հաւատքի եւ կրօնի մասին, Հայոց մշակոյթի, աշխարհագրութեան, կենցաղի, պաշտամունքային կառույցների տեղագրութեան եւ նշանակութեան, ընդհանրապէս Հայի տեսակի, նրա պատմութեան եւ հոլութեան եւ տասնեակ այլ շատ կարեւոր հարցերի վերաբերեալ հետազոտութիւններ, ուսումնասիրութիւններ եւ դատողութիւններ է տրամադրում մեզ, դրանով իսկ հիմք ստեղծելով յետագայ հիմնարար հետազոտութիւնների համար, ապա մէկ այլ Միլիթարեան միաբան Հայր Գաբրիէլ Նահապետեանը (նկ. 2) աւելի առաջ գնալով, խորանում է հայկական քրիստոնէական պաշտամունքային կառույցների ձեւագոյացման գաղտնիքների մէջ, փորձելով վեր հանել, վերլուծել եւ բացայայտել դրանք:

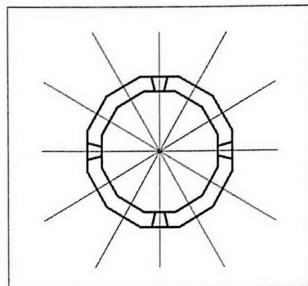
Գծ 1. Շրջանակ, գլան, աշխարհի չորս կողմերն ուղղուած լուսամուտներ

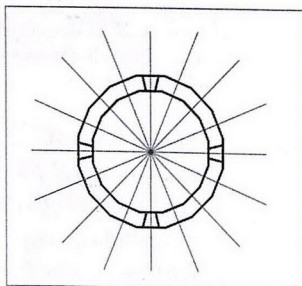
Գծ 2. Քառակուսի, քառանկիտ, աշխարհի չորս կողմերն ուղղուած լուսամուտներ

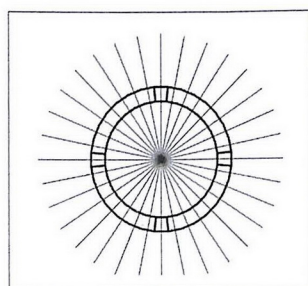
Գծ 3. Բազմանկիտ, ութանկիտ, աշխարհի կողմերն ուղղուած լուսամուտներ (կան 4, 8 լուսամուտներով տարբերակներ)

Գծ 4. Բազմանկիտ, 12 նիստաւոր, աշխարհի կողմերն ուղղուած 4 կամ 12 լուսամուտներով

Գծ 5. Բազմանկիտ, 16 նիստաւոր, աշխարհի կողմերն ուղղուած 4, 8 կամ 16 լուսամուտներով

Գծ 6. Շրջանակ, գլան, 4 լուսամուտներով եւ հովիարածել 32 նիստ ունեցող վեղարով տարբերակ

Նկար 3.

Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցների գմբեթների (թմբուկների և վեղարների) տարբերակները, ըստ կտրուածքների:

Իր ուսումնասիրութեան մէջ նա փորձում է յաջորդական կապ գտնել հայկական մինչքրիստոնէական եւ քրիստոնէական մշակոյթների միջեւ: Նա համոզուած լինելով, որ Ե.-Ձ. դարերը հայ ճարտարապետութեան համար «կատարելագործման» եւ «կայացման» շրջան են եղել, այնուամենայնիւ յետադարձ հայեացք է նետում դէպի մեր մշակութային անցիւղը՝ «Սակայն ի նկատի առնելով, որ Ե. դարու մէջ կանգնուած եկեղեցիներն՝ կատարեալ ոգով եւ ձեւով կը ներկայանան մեզի, կը խորհիմք եւ հարց կու տանք մենք մեզի, արդեօք նախնական շինարարական ասանդութեան մը կամ քարագործերու արուեստագործական յաջորդութիւն մը եղած եւ պահուած չէ՞» Հայաստանի մէջ, եւ թէ հեթանոսական մեհեաններն՝ արդեօք գմբէքաւոր ոգով կառուցուած չէի՞նք գլխաւոր մեհեանատեղիներու վրայ»⁴: Սակայն նրա նպատակը ոչ այնքան մինչքրիստոնէական պաշտամունքային կառուցիչ ուսումնասիրումն է, որքան միջնադարեան հայկական եկեղեցու գմբէթի տիպաբանական հիմքերի բացայայտումը: Ըստ նրա «Հայ միտքը ամէն ջանք եւ ճիգ թափեց անջատելու գմբէթը հեթանոսական որմերէն եւ դնել չորս անտաքանական սիւներու վրայ ...»⁵:

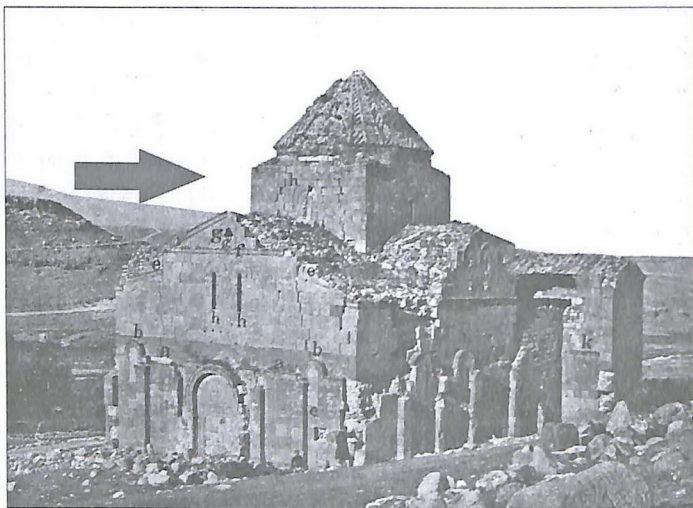
Այսպէս, գմբէթը ինքնատիպ յորինուածքային տիպի նշանակութիւն է ձեռք բերում, առանց որի անհնար է դառնում պատկերացնել հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառուցը:

Այն փաստօրէն սրահի (միասրահ, եռասրահ եւ այլն) հիմնական ծաւալի կենտրոնական հատուածից վեր է խոյանում դէպի երկինք: Գմբէթները աւանդաբար բաղկացած լինելով երկու մասից (թմբուկ եւ վեղար) իրարից տարբերում են թէ նկարուածքով, թէ ծաւալային լուծումներով եւ թէ զարդարանքով:

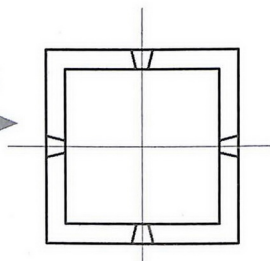
Գմբէթների հիմնական տեսակներն են. ա. Ըստ թմբուկների՝ զլանաձեւ եւ նիստաւոր: Թմբուկները իրենց հերթին բաժանուած են 4, 6, 8, 10, 12, 16, 20, 32 նիստերից բաղկացած ենթատեսակներից (նկ. 3) (Խորակերտի յորինուածքում վեղարը յենուած է 24 սիւների վրայ) (գծ. 1, 6, նկ. 3):

4 ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Հ. Գ., Քրիստոնէական ճարտարապետութիւն, ԵՊՀ է կենդրոնական գմբէքաւոր ճարտարապետութեան խանձարութիւն, հետազոտութիւններ, Ս. Ղազար, Վեներտիկ 1930, 117:

5 Անդ, 333:

Տեկորի տաճարը, 480 - 490

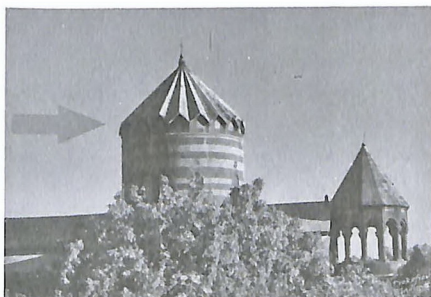

Նկար 4.

Քառակուսի կտրուածք ունեցող թմբուկով գմբէթ:

Ամաղու Նորավանք, Ս. Կարապետ եկեղեցի, 1221 - 1227

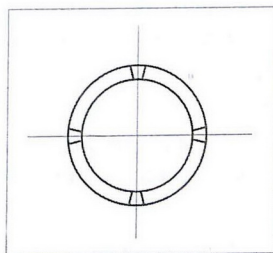
Մուղղու Ս. Գեորգ եկեղեցի, 1664 - 1669

Հաղպատ, Ս. Նշան եկեղեցի, 976 - 991

Գոշավանք, XIII

Նկար 3.

Դլանաճև (կտրուածժուճ կլոր) Թմրուկներով գմբեքներ:

Վեղարները բաժանում են կոնաձեւ, նիստաւոր եւ հովհարաձեւ տեսակների (այս դէպքում էլ նիստերի քանակները տարբեր են): Բնականաբար փոփոխւում են նաեւ թմբուկի վրայ բացուող լուսամուտների քանակները (4, 8 եւ այլն) (նկ. 1-3):

Հետաքրքրական է, որ Կոուց Անապատի (Ժէ. դար) տարբերակում ինքնատիպ լուծումի ենք հանդիպում: Այստեղ ի տարբերութիւն միւս գմբէթների՝ գլանաձեւ թմբուկը վեր է աճում ութանիստի (նկ. 15): Զօրադիրի Ս. էջմիածնի դէպքում (Զ.-է. դարեր) քառանկիւն թմբուկի անկիւնները 90 աստիճանի չեն այլ աղեղնաւոր լծորդուած են 4 անկիւններում (նկ. 6): Իսկ Տեկորի տաճարում (Դ.-Ե.-Զ.) ուղղակի քառանիստ թմբուկի ենք հանդիպում (նկ. 2): Փաստօրէն թմբուկների հիմնական տեսակներ եւ նախատիպեր կարող են բնորոշուել շրջանակային (յատակադժում), ծաւալով գլանաձեւ (Մարմաշէնի, Անիի միջնաբերդի, Բարձրաշէնի, Մակարավանքի, Կեչառիսի եւ այլն), քառակուսի (յատակադժում), եւ ծաւալով քառանիստ (Տեկոր) եւ գլանաձեւից նիստաւորի անցման (Կոուց Անապատի) եկեղեցիների թմբուկները:

Առաւել բազմատիպ են բազմանիստ թմբուկները, որոնց մէջ առանձնանում են ութանիստ (Լմբատավանք, Կարմրաւոր, Գայիանէ, Եղվարդ եւ այլն) (նկ. 4), ութանիստ խորշաւոր (Գառնահովիտ, Մաստարա եւ այլն), տասնվեց նիստանի (Ս. Հռիփսիմէ, Ս. Ստեփանոս նախավկայ, Գանձասար եւ այլն (նկ. 5), քսան նիստ ունեցող (Մակարավանք) (նկ. 10) եկեղեցիները:

Գմբէթները իրարից առանձնանում են նաեւ ըստ հենման սիւների (կէտերի) քանակի, այսպէս 4 սիւների (նկ. 13), 6 սիւների (Արազած, Աբուղամբենց, Բազարան) 8 սիւների (Ղարսի Առաքելոց, Անիի Ամենափրկիչ, Իրինց) եւ այլն:

Գմբէթների թմբուկները յաճախ ունենում են ըստ նիստերի քանակի սիւնիկներով եւ կամարներով զարդարուած յօրինուածքներ:

Վեղարների ինքնատիպ լուծումներով առանձնանում են Բջնիի եկեղեցին 32 նիստ, Լիմ Անապատի եկեղեցին (նկ. 12) եւ այլն:

Ընդհանրապէս ինքնատիպ են թմբուկ վեղարների ներքին յօրինուածքները, այստեղ գմբէթարդները խաչաձեւ, ճառագայթաձեւ, եռանկիւնաձեւ երկու իրար մէջ ազդեցուած հաւասարակողմ եռանկիւնների տեսքով, ինչպէս նաեւ նկարազարդ յօրինուածքներ ունեն (նկ. 14):

Կարմրալոր, Ս. Աստուածածին, VII

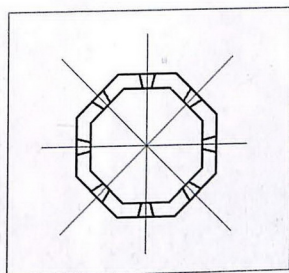
Յովհաննականք, VI - XIII

Ոսկեպար, Ս. Աստուածածին, VII

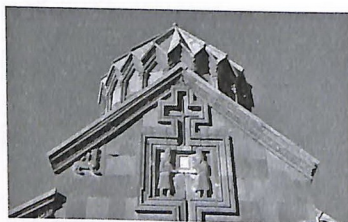
Մրէշի տաճարը, 639 - 640

Նկար 4.
Բազմանիստ թմրուկներով գմբեթներ:

Գանձասար, XIII

Հաղիճ, 1201

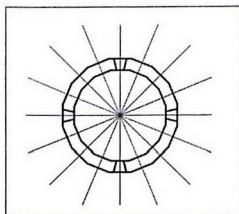
Ս. Ստեփանոս նախավկայի վանք, 1643 - 1655

Էջմիածին, Ս. Հոփսիմէ, 618

Անի, Տիգրան Հոնեց, 1215

Նկար 5.
Բազմանիստ թմբուկներով գմբեթներ:

Փաստորէն քրիստոնէական կառոյցի գմբէթը միայն կառուցային լուծում չէ, այն եկեղեցու հետ միասին ընկալւում է որպէս «դուռն երկնից ... արդարոյ հանգիստ, մեղաւորաց փաւարան, հրեշտակաց բնակարան, Քրիստոսի Արքայարան, սրբոց ժողովարան, տեղի ապաւինի, լեռուն Տեառն եւ տուն Աստուծոյ»⁶: Այսինքն քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցի յօրինուածքից պահանջւում է, որ այն ցոյց տայ եւ պատկերի նոր հաւատքի սրբութիւնները եւ նրան պէտք է տալ այնպիսի ձեւ, որ նրա ճարտարապետութիւնը բովանդակի «... մի միայն կաթողիկէ եւ Առաքելական եկեղեցւոյ Հաւատամբը, այնպէս, որ պարզամիտներն անգամ, երբ եկեղեցի մտնեն, համոզուին, թէ հեթանոս տեղ մը չէ, այլ իսկապէս Տուն Աստուծոյ»⁷:

Երկնքի նմանութեամբ գմբէթը, այն տիրոյթն է, ուր ամփոփուած են սերովբէները եւ քերովբէները, հին ու նոր սրբերի գումարը, այն երկնային արքայութիւն է: Իսկ երկրի վրայ (կառոյցի յատակագծային լուծման տիրոյթում) Աւետարանական Ազարակն է «...Յորում Քրիստոսի սերմնաձիւք քարի ցորենի հետ՝ որմն ալ կը բուսնի: Այդ ագարակին հիմքերը կը կազմեն նահապետներն եւ Մարգարէները հին Ուխտի, իսկ նոր Ուխտի հիմքը՝ ինքը Քրիստոս է եւ վէմ գլուխ անկեան, որուն վրայ հիմնուեցան Առաքելներն ու իրենց ֆարգութեամբ քարծրացուցին պատերը եւ ֆարգեցին Աւետարանն աշխարհ ամենայն»⁸:

Եկեղեցու յօրինուածքի անբաժան մասն են չորս սիւները (մոյթերը), որոնք են «չորս Աւետարանիչները, քարծոյժ, վեր բռնող երկնից արքայութիւնը, եկեղեցւոյ միութիւնը, սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան, գրանն կենաց գոր Քրիստոս Տէրն ֆարգեց եւ սորվեցուն»⁹:

Իսկ չորս կամարները «աստուածաբանական չորս առաքինութիւններն են, անոնք երեքն են Աստուծոյ կողմանէ, մէկը մարդու կողմանէ. հաւատք, յոյս, սէր եւ քարեգործութիւն, որ է նոր պատուիրանը «սիրեցես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո» է, որ խարխիւ կը կազմեն Երկնաւոր Թագաւորութեան, իսկ կամարապսակն, որով չորս աղեղները կը միանան՝ կատարեալ սէրն է, որ իրարու հետ կը գոյէ յաղթական եւ զինուորեալ եկեղեցին»։ Այս կամարապսակի վրայ է,

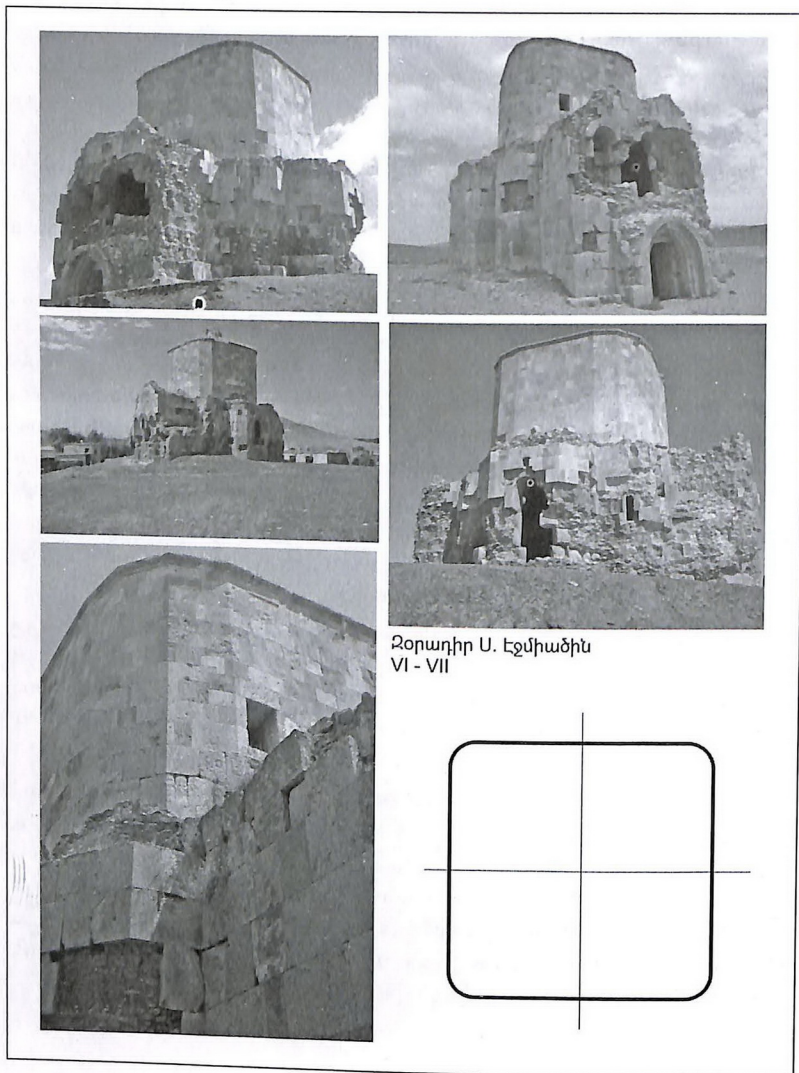
6 Նոյն տեղը՝ էջ 338:

7 Նոյն տեղը՝ էջ 339:

8 Նոյն տեղը՝ էջ 343:

9 Նոյն տեղը՝ էջ 343-44:

որ յենուամ (Հանգչում) է գմբեթը՝ «ուր Գրիստոս քազաւոր ամենակալն, անսահմանն եւ յաւիտեանականը կ'իշխէ աստուածութեամբն ու միահեծան իշխանութեամբը»:

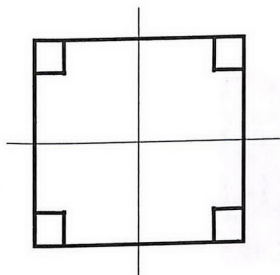

Նկար 6.

Քառանիստ, աղեղնաւոր անկիւններով գմբեթ:

Մաստարա, Ս. Յովհաննես
V - VI

Նկար 7.

Քառանիստ, կտրուած անկիւններով գմբեք:

Կարմրաւոր, Ս. Աստուածածին, VII

Լմբաւականք, VI

Թալիս, Ս. Աստուածածին, 613-615

Էջմիածին, Ս. Գայիանէ, 630

Օձոն, VI

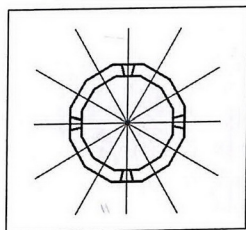
Նկար 8.
Ութանիստ թմբուկներով գմբեթներ:

Թանահատ, VIII

Յովհաննավանք, VI - XIII

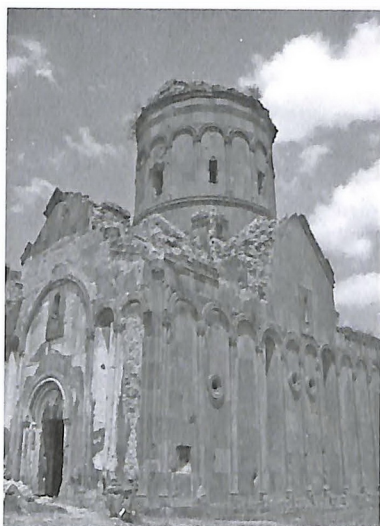

Նկար 9.

Տաաներկու նիստ ունեցող թմբուկով գմբեթներ:

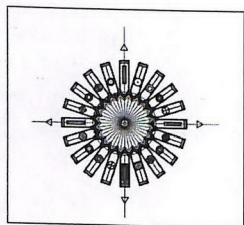
Հաղիճավանք, XIII

Տիգրան Հոնենց, XIII

Մակարավանք, XIII

Նկար 10.

Քսան միստ ունեցող թմրուկով գմբեթներ

Փաստորէն գմբէթը Աստծոյ երկրային տան (որ յենւում եւ վեր է բարձրանում անդր աշխարհից) երրորդ՝ երկնային մասն է, իր թմբուկ-կտր, գլանաձեւ, ուղղահայեաց առանցք, կոնաձեւ վեղար, խնձորակ-գնդիկ, խաչ, թմբուկին՝ երկրի չորս կողմերի ուղղութեամբ լուսամուտների եւ թմբուկի նիստերի (4, 8, 16 եւ այլն) (գծ. 1-6, նկ. 3) քանակով, ինչպէս նաեւ թմբուկի վրայ տեղադրուած «ետով», որմնատների, զարդամոտիւնների, հարթաքանդակների, նրա ներսի ձեւաւորումներով (երկնային դրախտի պատկեր եւ այլն) չորս աւետարանիչների կենդանակերպ պատկերներով եւ այլ յօրինուածքային մանրամասներով:

Ընդհանրապէս Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցը ժառանգելով մինչքրիստոնէական աշխարհընկալման, բնաճանաչողական, խորհրդաբանական ընկալումներն ու պատկերացումները այն համալրելով քրիստոնէական հաւատքի ընկալումների հետ իր մէջ խտացնում է նախաստեղծ Հայր եւ Մայր Աստուածութիւնների, երկիր, երկինք, արեւ, յաւերժ, աշխարհի քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի, բուսական եւ կենդանական ծագում ունեցող խորհրդակիր պատկերների (այդ թւում երկրաչափական) Ամենակարող Աստուած եւ Քրիստոս, Սուրբ Երրորդութիւն, Երկնային Արքայութեան եւ այլ աշխարհընկալման եւ դաւանաբանական ընկալումներ, մեր առաջ յառնում է որպէս խորհրդանշանային ընկալումների քարեղէն տեսք ընդունած յօրինուածքային աւարտուն կառույց: Այս ամէնն են, որ հիմք են հանդիսացել Մխիթարեան միաբանների համար, համարձակ հետեւութիւնների յանգել:

Հայր Գաբրիէլ Նահապետեանն իր ուսումնասիրութեան մէջ վստահօրէն ապացուցում էր, որ հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցի անբաժանելի մասը կազմող գմբէթը (իր թմբուկ վեղարով), կաթողիկէն զուտ հայկական երեւոյթ է: Գմբէթի ճարտարապետական յօրինուածքի համար, ըստ նրա, հիմք է ծառայել հաւատաւոր հայի համոզմունքը, առ այն, որ գմբէթը «երկնքի նմանութեամբ՝ կ'ամփոփէ սերոքէից եւ փերոքէից դասը, հին եւ նոր սուրբերու գումարը, մասնակից, հաղորդակից լինելու Ս. Սեղանին առջեւ հաւաքուած հաւատացեալներու աղօթմանը եւ փառաբանութիւններուն, զոր կը մատուցանեն Ամենասուրբ Երրորդութեան»:¹⁰ Առաւել նա աւելի քան համոզուած է, որ «... միայն քրիստոնէական հաւատքի եւ կրօնի գաղափարէն է ծնւել՝ գմբէթա-

10 Անդ, 343-44:

ւոր եկեղեցիներու կեդրոնական շինութիւնն, զոր կոչելու ենք Հայկական ոմ»¹¹:

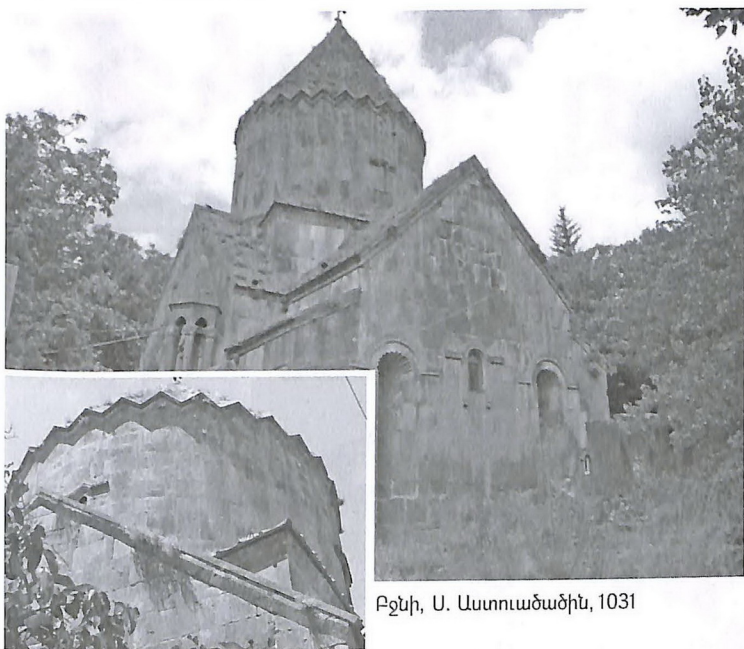

Արենի, Ա. Աստուածածին 1321թ.

Նկար 11.

Քաանչորս նիստ ունեցող թմբուկով գմբեթներ:

¹¹ Անդ, 105:

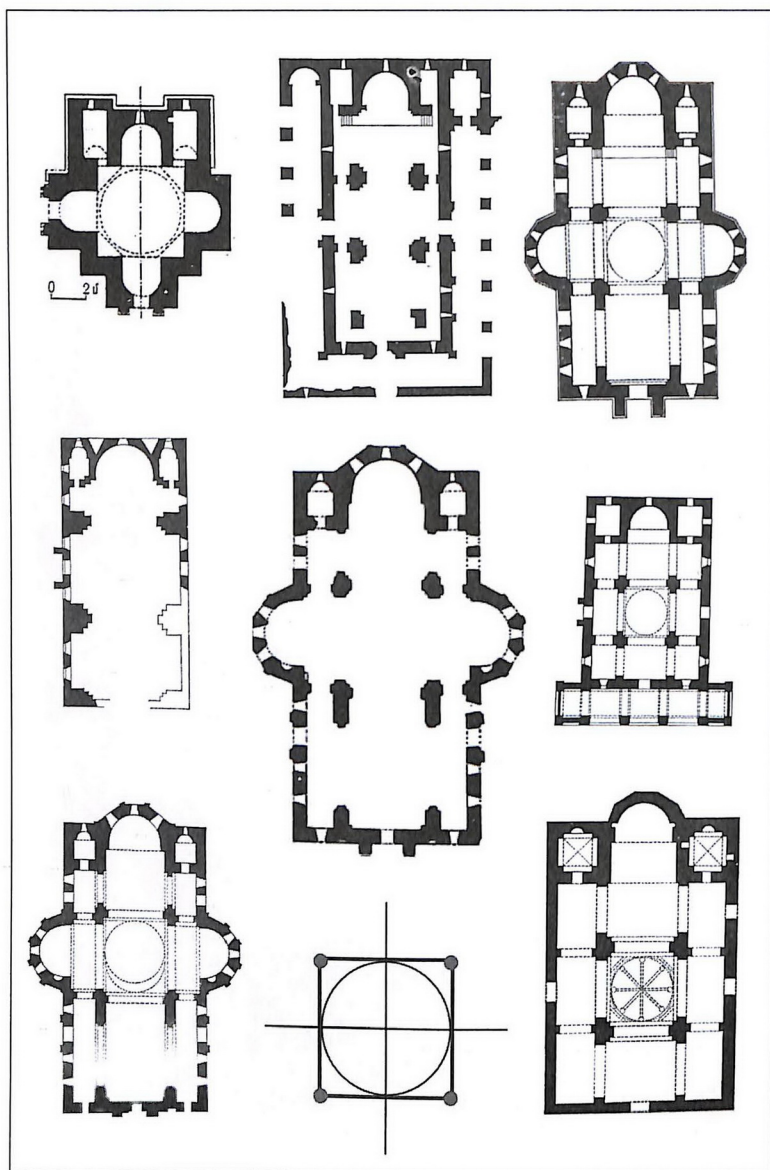
Բջնի, Ս. Աստուածածին, 1031

Վան, Լիմ Անապատ, XVII - XVIII

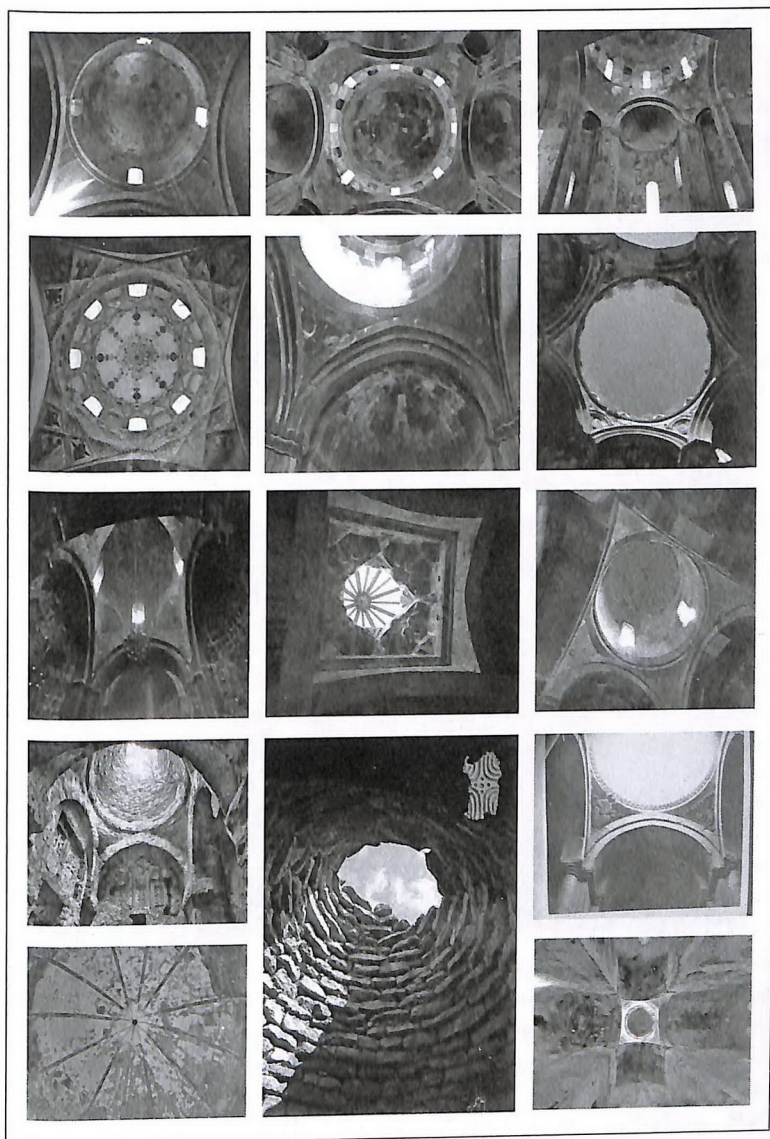
Նկար 12.

Երեսուներկու միստեր ունեցող հովհարածև
վեղարով գմբեթներ:

Նկար 13.

Յատակագծում չորս կետի (սիւն, մոյթ, որմնասիւն) վրայ
յենած գմբեթներ:

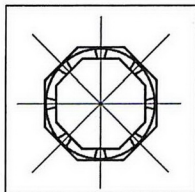

Նկար 14.

Չորս կետի (սիւն, կամար և այլն) վրայ յենած գմբեթներ, գմբեթարդում՝ խաչեր, հաւասարակողմ, իրար ագուցուած եռանկյունիներ, որմնանկարներ և այլն

Կտուց Անապատ XVII

Նկար 15.

Գմբեթի թմբուկում գլանաձևից բազմանկյան անցման օրինակ:

Փաստորէն գմբէթաւոր պաշտամունքային կառոյցի նախատիպը կարելի է համարել սրահաւոր կառոյցը, յատկապէս եռասրահ (եռանաւ) բազիլիկ տիպը: Գմբէթի գաղափարի ամբողջացումը քրիստոնէական հաւատամքի հիման վրայ իր հենքը արդէն հաստատած ունէր, ի դէմս մինչքրիստոնէական բնապաշտական աշխարհընկալումներէ: Այստեղ արդէն ձեւաւորուած էին աշխարհի չորս կողմ, արեւածագ արեւամուտ, լոյսի աղբիւր արեգակ, չորս գետ, տարուայ չորս եղանակներ, երկնային տիրոյթ եւ այլ հասկացութիւնները, որոնք իրենց արտացոլումն էին գտել բնակելի երդիկաւոր տան յօրինուածքում (առաստաղ՝ առ-աստղ, սիւն, խոյակ, գլխատուն, հագարաշէն, տան պորտ (թոնիր) եւ այլն):

Միջնադարեան հայ ճարտարապետական միտքը միացրեց այս հասկացութիւնները, արգիւնքում ստանալով քրիստոնէական տաճարի եւ յատկապէս գմբէթի (թմբուկ, վեղար) յօրինուածքը: Պաշտամունքային կառոյցի յօրինուածքային ձեւերի փնտռութիւն ճանապարհին գտնուեցին թմբուկների մի շարք ձեւեր: Հաւանաբար առաջնային ձեւերից մէկը պիտի համարել չորս սիւնների վրայ քառանիստ ծաւալի աւելացումը, որ պիտի վեր խոյանար սրահաւոր կառոյցից (Տեկորի տաճար): Սա փաստորէն ամենապարզ ձեւն էր, որ բնականաբար տրամաբանուում է չորս (քառակուսի յատակաճշում) յենման կէտից կամ կէտերի վրայ ծաւալ գոյացնելու պահանջի դէպքում: Սակայն այս քառանիստ ծաւալի վերին սահմանում ծածկ ունենալու անհրաժեշտութիւնը պիտի ծնէր նոր խնդիրներ: Վերեւի բաց տարածքը կարելի էր ծածկել հարթ, երկթեք (ճակտոնով) եւ քառանիստ ձեւ ունեցող տանիքիներով: Սակայն այս ձեւերը արդեօք կը համապատասխանէին միջնադարեան քրիստոնէական Աստծոյ երկնային տաճարի, դրախտի, անսահմանի, ճշմարիտի եւ այլ պատկերացումներին: Անշուշտ ոչ, մանաւանդ որ այս ձեւերը արդէն յայտնի էին մինչքրիստոնէական շինարուեստում: Նշանակում է հարկաւոր էր փնտռել նոր լուծումներ: Հաւանաբար նոր լուծման համար երկնակամար, ամպահովանի, գմբէթ, ինչպէս նաեւ երկիր քառանկիւն եւ երկինք շրջանակ (կամար, ծիածան եւ այլն) հասկացութիւնները եւ դրանց խորհրդանշանային պատկերացումները իրենց դերը պիտի խաղային: Օրինակ՝ նոյն Տեկորի տաճարում արդէն տեսնում ենք քառանիստից, նրա վերին մասում անցում դէպի շրջանակաձեւ (յատակաճշում) անցմանը, որ արդէն յուշում է բազմանիստ ծածկ (վեղար) ունենալու գաղափարը ու դրա իրականացման Փիզիկական հնարաւորութիւնը: Այս գաղափարը՝ յատակաճշային կտրուածքում քառանկիւնից շրջանակի անցման, «իջնում» է թըմ-

բուկի ստորին հատուած եւ արդիւնքում չորս սիւներով (չորս կամարներով) գոյացող քառանկիւնից անմիջապէս հնարաւոր է դառնում անցում կատարել դէպի բազմանկիւն (բազմանիստ թմբուկի գաղափարին) եւ ապա կլոր (գլանաձեւ) թմբուկների, որ իրեն հերթին թելադրում է բուրգաձեւ, կոնաձեւ եւ հովհարաձեւ վեղարներ ունենալը: Միւս կողմից այս լուծումով յստակում է նաեւ Աստծոյ երկրային տան ծաւալային յօրինուածքում, ըստ քրիստոնէական աշխարհընկալման, մարդ, երկիր, երկինք տիրոյթի շրջանակներում տարանջատել աշխարհի եռաբաժան համակարգը: Արդիւնքում եկեղեցու, տաճարի յօրինուածքը ըստ ուղղահայեաց առանցքի, որ անցնում է նրա յատկագծային լուծման երկրաչափական հատուածի եւ գմբէթի կենտրոնով եւ ձգտում է դէպի տիեզերք, տարանջատում է երեք՝ անդրաշխարհ, Աստծոյ երկրային տուն, Աստծոյ երկնային տիրոյթ սահմաններին:

Հետաքրքրական է, որ Կոմիտաս Վարդապետը նոյնպէս ուշադրութիւն է դարձրել գմբէթների յօրինուածքի վրայ, նշելով թմբուկների վրայ եռի տեղը եւ նշանակութիւնը: Ըստ Կոմիտաս Վարդապետի եռը խորհրդանշում է այն սահմանը, որտեղ աւարտում է Աստծոյ երկրային տունը եւ սկսում է Աստծոյ երկնային թագաւորութեան սահմանը: Գլանաձեւ եւ նիստաւոր թմբուկ ունեցող գմբէթների «մրցակցութեան», դրանց խորհրդաբանական նշանակութեան եւ կարեւորութեան մասին է խօսում նաեւ հայ ճարտարապետութիւնում միակը պահպանուած՝ Կոռց Անապատի եկեղեցու գմբէթի յօրինուածքը, որտեղ համադրուած են երկու՝ կլոր եւ բազմանկիւն մօտեցումները:

Այսպէս հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցների գմբէթների յօրինուածքները անցել են ձեւագոյացման բարդ ճանապարհ, ինչը յենուած է հայկական մինչքրիստոնէական եւ քրիստոնէական շրջանների աշխարհընկալումների եւ բնաճանաչողութեան վրայ, ինչի մասին վստահօրէն խօսել, քննարկել եւ համապատասխան եզրայնգումներ են կատարել Մխիթարեան միաբաններ՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանն եւ Հ. Գաբրիէլ Նահապետեանը:

Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների (տպագիր եւ անտիպ) ուսումնասիրութիւնների բազմակողմանի եւ հետազոտական աշխատութիւնները կ'օգնեն նորովի մեկնաբանել հայ ճարտարապետութեան յօրինուածքային նախատիպերի եւ տիպերի ձեւագոյացման ուղին:

Summary

INTERPRETATIONS OF ARMENIAN RELIGIOUS BUILDING TYPES ACCORDING TO MONKS OF THE MECHITARIST CONGREGATION OF VENICE

ASHOT HAYKAZUN GRIGORYAN

This article confirms Father Gabriel V. Nahapetyan's view that the dome we find in Armenian religious buildings, with its drum and hood, is a purely Armenian phenomenon. The article also highlights the important role of the monks of the Mechitarist Congregation of the island St. Lazarus in the studies of Armenian history, Armenian culture, and, in particular, architecture.